

ВПЛИВ КРИЗОВИХ І СТАБІЛЬНИХ ПЕРІОДІВ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ НА ПРОЦЕС ЇЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У СУСПІЛЬСТВІ

Лідія ОРБАН-ЛЕМБРИК

Copyright © 2003

Суспільна проблема. Суспільний розвиток радикально впливає на життєдіяльність людини, змінює ієрархію соціальних цінностей і пріоритетів у її взаємодії із суспільством, формує новий соціальний тип громадянина. Соціумне довкілля діє на індивіда не тільки безпосередньо, прикладами, поведінкою, міркуваннями окремих людей, груп, а й через книги, засоби масової комунікації, встановлені у суспільстві закони, правила, норми, моральні цінності. Водночас соціальне середовище – це також і предмети праці, культури, науки, що входять у плоть і кров життя людини і є її неодмінними атрибутами. Різні складові соціуму нерівноцінні і мають неоднаковий вплив на індивіда на різних етапах його особистісного становлення. З одного боку, тут велике значення відіграють особливі вікові періоди в життєреалізуванні людини, а з іншого – певні економічні, політичні, релігійні, побутові, соціокультурні, соціально-психологічні умови та катаклізми суспільства, дія стабілізуючих та деструктивних чинників у його конкретному просторі-часу.

Мета дослідження – з позицій соціальної психології та акмеології обґрунтувати психологічну сутність кризових і стабільних періодів життя особи у розвитковій сфері суспільства та висвітлити її вплив на процес соціалізації громадян.

Авторська концепція. Урахування факту стабільності-нестабільності розвитку суспільства, а також періодів твор-

чості, активності людини та перехідних, критичних етапів у її становленні дає змогу обґрунтувати такі особливості соціалізації особистості: 1) соціалізація, котра властива особистості на стадії її активності у стабільні періоди розвитку суспільства; 2) соціалізація, яка розгортається на стадії кризи особистості у стабільні періоди його розвитку; 3) соціалізація особистості, котра перебуває на стадії активної творчості у нестабільні періоди зазначеного розвитку; 4) соціалізація особистості, перебіг якої здійснюється на стадії кризи, знову ж таки у нестабільні періоди суспільного розвитку.

Сутнісний зміст: здійснюється аналіз соціально-психологічного змісту кризових і стабільних періодів життя особи у суспільному контексті, виокремлюються передумови і чинники, що впливають на процес соціалізації особистості.

Ключові слова: соціалізація індивіда, зрілість особистості, життєвий шлях особи, криза, стабільність-нестабільність, спосіб життя, періодизація психічного розвитку, періодизація соціального розвитку, позитивна ідентичність, негативна ідентичність, життєвий цикл етносу, моделі соціалізації.

Зміни у психіці людини можуть проходити повільно і поступово, що відповідають так званим еволюційним змінам, котрі характеризуються кількісними, якісними і структурними перетвореннями психіки як надскладної системи. Однак,

поряд з такими повільними змінами, мають місце бурхливі, швидкі та глибокі революційні перетворення, які пов'язані з кризовими періодами розвитку і становлення індивіда. В суспільних науках, у тому числі і в соціології, таким зрушенням людини відповідає поняття “соціальний перехід” особи з одного соціального стану в інший. Критичні періоди і соціальні переходи нерідко супроводжуються хворобливою психологічною перебудовою, підвищеною сенситивністю до певних зовнішніх впливів, що призводить до порушення рівноваги, появи нових потреб тощо. У сучасній психології на сьогодні не склалося єдиної думки з приводу кризових періодів, або вікових криз. Окремі психологи вважають, що криза – це ненормальне, болюче явище, результат неправильного виховання, інші, навпаки, вбачають у кризах конструктивну функцію і вважають їх закономірним, неминучим явищем, яке зумовлюється переважно біологічними чинниками, передусім статевим дозріванням. Так, З. Фройд підкреслював, що криза – це результат суперечностей між сексуальним розвитком і суспільним обмеженням, К. Левін пов'язував кризові періоди в житті людини із зміною її соціального статусу, Л. Виготський розглядав чергування кризових і стабільних періодів як закон психологічного розвитку. Зокрема, останній відзначав, що в критичні періоди не припиняється конструктивна робота людини, а руйнівна діяльність здійснюється у зв'язку з тим, що вона спричинена потребою розвитку нових властивостей і рис особистості. Тому перехід до більш високої вікової фази нерідко викликає сповільнення темпів зазначеного розвитку. Це водночас дало змогу вченому висунути гіпотезу про відсутність збігу між трьома складовими дозрівання людини у підлітковому віці – статевого, загального і соціального [2].

Криза, на думку Т. Титаренко, це тривалий внутрішній конфлікт з приводу життя в цілому, його сенсу, головних цілей та шляхів їх досягнення [11]. Пере-

живання людиною кризи тісно пов'язане зі ступенем усвідомлення кризового стану, рівнем особистісної зрілості, її здатністю до рефлексії. Відповідна вікова криза готується зсередини, і час її приходу визначається тим, наскільки людина засвоїла все те, що треба було опанувати на цій віковій сходинці. Г. Шихі зауважує, що у перехідні моменти спосіб життя піддається змінам у чотирьох вимірах: перший пов'язаний із внутрішнім відчуттям себе стосовно інших, другий – із почуттям безпеки і небезпеки, третій характеризується сприйняттям часу (достатньо його чи не вистачає), четвертий – відчуттям фізичного спаду [16]. Названі відчуття задають фатумну тональність життя і підштовхують людину до тих чи інших рішень. І. Томан, погоджуючись із визначенням кризи як стану чуттєвих і духовних стресів, котрий стимулює значні зміни життєвих позицій протягом короткого часу, аналізує його (це поняття) як добре структуроване явище, зважаючи на те, що, по-перше, поява події порушує чуттєву і духовну рівновагу людини, по-друге, подія змінює нормальний перебіг життя індивіда, по-третє, вона вимагає змінити життєву позицію і способи, якими особа користується за звичних умов, по-четверте, криза потребує пошуку нових методів виходу з незвичної ситуації [15].

Говорячи про кризові та стабільні періоди життя особи, варто звернути також увагу на той факт, що періодизація психічного розвитку передусім враховує психофізіологічні зміни в організмі людини, а періодизація соціального розвитку – спирається на особливості взаємодії індивіда із соціумом на різних етапах його життя, тобто на повноту його включення в суспільну діяльність та соціальні контакти, характер засвоєння культурного досвіду і відтворення міжсуб'єктних зв'язків. Саме тому друга періодизація має дещо інші вікові межі, ніж перша. Так, згідно з періодизацією психічного розвитку старший підлітковий вік (14–15 років) і ранній юнацький вік (16–17

років) відносяться до різних вікових періодів, тоді як у періодизації соціального розвитку вони вважаються єдиним маргінальним (перехідним) періодом соціалізації і, через схожість її механізмів, інститутів, способів і т. п., не розглядаються окремо. В юридичній психології вік 14–17 років також не поділяється на окремі періоди, тому для його характеристики використовується термін “неповнолітній”, тобто такий, що позначається певним соціальним статусом індивіда, його громадянськими правами, привілеями та обов’язками. Отже, характеристики, що окреслюють зміст понять “психологічний вік” і “соціальний вік”, не завжди збігаються: наше життя дає непоодинокі приклади того, коли особа відповідає своєму психофізіологічному віку, а в аспекті соціальної зрілості є інфантильною.

Американські психологи Г. Гаулд, Д. Левінсон, Д. Вейлант [3] виокремили такі особливі *періоди життя індивіда*:

16–22 роки: час, коли людина намагається довести собі та іншим, що вона здатна до самостійного життя; характерною ознакою поведінки в цьому віці є демонстрація власної незалежності;

23–28 років: цей період характеризується самоутвердженням особистості; у людини формується стійке уявлення про місце, яке вона займає або хотіла б займати у житті; для цього періоду властива різка зміна життєвого курсу;

29–32 роки: перехідний період між двома життєвими стадіями, коли відбувається досить різка переоцінка цінностей, виникають запитання на зразок: “Хіба я так уявляв собі своє життя?”; це надзвичайно важкий період, для якого властива емоційна неврівноваженість, часта зміна настрою;

33–39 років: у цей період сімейне життя втрачає свою чарівність і всі сили, немовби задля компенсації, вкладаються в роботу, що сприяє досягненню серйозних результатів у професійній сфері; водночас і досягнуте здається незначним;

40–42 роки: дуже складний перехідний період, коли досягнуті результати видаються недостатніми, виникає почуття, що життя проходить даремно; до такого депресивного душевного стану додаються погіршення здоров’я, ознаки втрати молодості;

43–50 років: нова рівновага; у цьому віці для більшості людей притаманна стабільність, можливе творче піднесення; діяльність, зазвичай, дуже продуктивна;

після 50 років: період зрілості, коли людина дійшла згоди з собою; однак знову виникає питання про зміст життя та його цінності, про те, що зроблено і що залишилося зробити; це період, коли людина намагається уникати будь-яких конфліктів; продуктивність праці може бути високою завдяки досвіду в роботі.

Наведена періодизація особливих періодів у житті людини, безперечно, заслуговує на увагу. Водночас вона не враховує увесь її життєвий шлях (від народження до смерті), такі важливі вікові періоди, як один, три, сім років (критичні періоди у житті дитини); 8–9 років (цей період характеризується творчим піднесенням); 12–15 років (підлітковий перехідний період, коли дитина критично ставиться до себе й оточуючих, намагається переосмислити навколишній світ); 55–60 років (критичний період у житті як чоловіків, так і жінок, адже більшість з них виходять на пенсію, що викликає гостре відчуття непотрібності).

Сучасна вітчизняна психологічна наука все більшого значення надає проблемі допомоги особистості у подоланні нею кризових станів, особливо на етапі набуття та закріплення професійного досвіду, що у часі може збігатися з так званою *кризою середини життя людини* як переходу від молодості до зрілості, тобто до нового етапу в осмисленні нею змісту власного буття і призначення в суспільстві. У психологічній науці немає однозначного погляду на хронологію життєвого циклу особистості та особливостей даного періоду. Так, якщо

Е. Еріксон відносить кризу середини життя людини до сорокарічного віку, а Г. Шихі – до періоду між 35 і 45 роками, то Т.Титаренко вважає, що криза середини життя припадає на вікову межу 37–40 років. Е. Еріксон [8] характеризує даний період життя особистості як генеративність, тому що на цій стадії відбувається боротьба між установкою на продуктивний розвиток і станом стагнації. При цьому продуктивність і творчість у різних сферах життя тісно пов'язані із турботою про інших. Г. Шихі зауважує, що аналізований період є станом загостреного відчуття часу, котрий “скорочується”: втрата молодості, згасання фізичних сил, зміна первинних ролей тощо, причому будь-який із цих моментів може сприяти кризовій ситуації. На думку Т. Титаренко, середина життя – це період екстраординарного зростання і внутрішніх змін, який не дарма порівнюють з підлітковим віком. Саме тому його називають другим і останнім шансом зробити свою справу, стати глибшим і суттєвішим, адже у цей період максимальні очікування з боку соціуму поєднуються з реорганізацією особистісних рис, консолідацією інтересів, цілей та обов'язків. Проте особистість починає ставити перед собою питання про доцільність прожитого життя, його насиченість, задумується над тим, чому вона не досягла цілей, поставлених колись перед собою. К. Юнг розглядав середній вік як час максимального прояву потенціалу людини та істотних змін у її психіці, які швидше починаються у жінок, аніж у чоловіків [17].

В основі теорії розвитку людини Ш. Бюлер лежить інтенція (намір). Іntenціональність особистості розвивається упродовж життя і знаходить формовияв у виборі людиною цілей і завдань, формування та досягнення яких й зумовлює головні фази її життєвого циклу. *Перша* фаза продовжується до п'ятнадцяти років і характеризується відсутністю в особи якихось чітко осмислених цілей, розвитком переважно її фізичних та ро-

зумових здібностей; *друга* – триває до двадцяти років і відповідає періоду юності, коли людина усвідомлює свої потреби, здібності та інтереси, планує великі зміни, пов'язані з вибором професії, партнера, смислу буття; *третья* – продовжується до сорока п'яти років і вказує на зрілість людини, коли нею ставляться чіткі цілі, досягається стабільність на професійному рівні та у власному житті, приймаються рішення щодо створення власної сім'ї та народження дітей; *четверта* – триває до 65 років і пов'язана з підведенням кожною особою підсумку минулої діяльності, переглядом цілей із урахуванням свого професійного статусу; *п'ята* – розпочинається у 65–70 років, коли більшість людей перестають досягати цілей, що ними були поставлені у юності, а прагнуть осмислити власне існування цілісно і повноформатно, намагаються проаналізувати виконання запланованих життєвих завдань, у зв'язку з чим виникає почуття задоволення (цілі виконані) чи розчарування (цілі виявилися недосяжними) [4].

А. Мілтс [7] вирішує питання розвитку та становлення особистості у суспільстві шляхом розв'язання проблеми гармонії та дисгармонії особистості. Гармонію автор розглядає як поняття, яке містить проблему узгодження між природою, суспільством і людиною, що передбачає взаємну відповідність, рівновагу, порядок, пропорційність різних предметів та явищ. Поняттям “дисгармонія” позначається відсутність такої тристоронньої злагоди, коли панують диспропорційність, антагонізми, хаос, мають місце втрата рівноваги, деградація, неадекватність предметів та явищ, або їхня невідповідність існуючій нормі, взірцю, ритму. Часто-густо дане поняття поєднують з характеристиками драматичних чи трагічних проявів у людському житті. Тут вчений справедливо ставить питання про те, чи завжди трагізм і драматизм – це руйнівна, спустошуюча сила, хіба вони не сприяють появі великих досягнень культури і не збагачують внутрішній світ

людини, і чи справедливо за будь-яких умов стверджувати, що там, де є узгодження, то це добре, а де його немає – погано? Тисячоліттями триває суперечка про те, хто дійсний володар природи, суспільства і людини – дисгармонія чи гармонія, хаос чи порядок. Дисгармонія вносить стурбованість, тривогу, а тому роздирає, мучить, гризе людські душі і водночас саме вона породжує “чудову перлинку”. У зв’язку з цим висловлювалася така думка: “для того, щоб створити яскраву зірку, потрібен хаос”. Не можна не погодитися і з іншим твердженням: формування нового суспільства передбачає перехід до домінанти гармонійного поєднання природи, суспільства і людини, яке зовсім не означає, що драматичне та трагічне повністю зникнуть – вони будуть втілені у великі цінності людської культури та людських стосунків.

Проблема гармонії і дисгармонії особистості аналізується автором у зв’язку із трьома віхами у житті людини – стартом, кульмінацією та фінішем. А. Мілтс стверджує, що для того, щоб перехід від старту до кульмінації був безболісним, потрібно, по-перше, на попередньому етапі розвитку повніше виразити себе, вичерпати свої потенції так, щоб самозаперечення протікало більш природно і вирішувалося зусиллями самої особистості; по-друге, важливо домогтися того, щоб обидва етапи певним чином досягали взаємопритягання, узгоджено взаємодіяли. І для суспільства, і для самої особистості важливо також продовжити акме – найактивніший творчий період – і скоротити періоди старту та фінішу. Щодо останнього періоду – фінішу, то тут варто підкреслити, що непомітний процес старіння у людини може початися в якомусь одному напрямку ще в дитинстві чи юності. Так, лінь, небажання напружувати мозок – це ознака інтелектуального старіння; тоді як моральна старість приходить у той момент, коли людина перестає відчувати незадоволення досягнутим, коли гаснуть вищі ідеали. До того ж старість особистості

може виявитися у втраті активної життєвої позиції, нездатності самостійно розв’язувати проблеми, брати на себе відповідальність. Цикл тривалості старіння поділяється на три стадії: а) поступовий відхід від активної діяльності, б) власне старість із повною незайнятістю і в) хвороблива старість, яка завершується смертю.

Згідно із спостереженнями Е. Кюблер-Росс [5], зазвичай той, хто очікує смерті, проходить п’ять стадій: *заперечення* (залежно від того, настільки людина здатна взяти події під власний контроль і наскільки сильну підтримку їй надають оточуючі, вона долає цю стадію легше чи важче); *гнів* (для завершення стадії важливо, щоб людина, яка вмирає, отримала можливість вилити свої почуття на зовні); *торг* (хворий вступає у переговори за продовження свого життя, обіцяючи, для прикладу, бути слухняним пацієнтом); *депресія* (вмираючий замикається у собі, відчуває потребу плакати, готується зустріти смерть); *прийняття смерті* (очікування свого кінця). Перші три фази становлять період кризи і розвиваються в описаному алгоритмі, або з частими поверненнями назад.

Е. Еріксон [8] вважає, що протягом життя людина переживає вісім психосоціальних криз, які є специфічними для кожного вікового періоду, а їх сприятливе або несприятливе протікання визначає характер подальшого розвитку особистості у соціумі (нормальну чи аномальну лінію): криза довіри–недовіри (перший рік життя); автономія – сором та сумніви (два–три роки); ініціативність – почуття провини (три–шість років); працьовитість, старанність – комплекс неповноцінності (від семи до дванадцяти років); особистісне самовизначення, ідентифікація – індивідуальна сірість, конформізм (дванадцять–вісімнадцять років); інтимність, комунікабельність – ізольованість, замкненість на собі (біля двадцяти років); турбота про виховання нового покоління – “занурення в себе” (тридцять–шістдесят років); задоволення від прожитого життя – відчай (за шістьде-

сят). Таким чином, у концепції Е. Еріксона становлення особистості розуміється як зміна етапів, на кожному із яких відбувається якісне перетворення внутрішнього світу людини і зміна його стосунків з навколишнім середовищем, а криза вікового розвитку є деяким узгодженням індивідуальних, біологічних чинників із соціальними. Саме в кризові моменти боротьба між позитивною та негативною ідентичностями загострюється і верх може взяти аномальна лінія розвитку. Для позитивного та поступального розвитку обов'язково необхідна перевага позитивної ідентичності над негативною.

Підхід Е. Еріксона до питання ідентичності як основного моменту в розвитку особистості та її становлення в суспільстві дає змогу розмежувати загальнолюдський (усвідомлення себе представником біологічного виду, людства), груповий (усвідомлення своєї належності до певних груп) та індивідуальний (прийняття власної неповторності, намагання розвивати свої здібності) рівневіх різновиди ідентичності. Вчені по-різному ставляться до думки про те, розвиток якого рівня ідентичності є найбільш важливим для успішної соціалізації особистості. Існує твердження, що актуалізація особистості, переважання певної ідентичності та успішне її становлення у соціумі визначаються часом, який розуміється подвійно: як суспільний час (історичний розвиток даного суспільства та його специфіка) та індивідуальний (життєвий цикл особистості).

Вивчення проблеми історичного розвитку суспільства та його впливу на соціалізацію особистості залежить від концептуального підходу, прийнятого дослідником до зреалізування. Так, Л. Гумільов [6] розробив теорію етногенезу, згідно з якою існує своєрідний "життєвий цикл" будь-якого етносу, що охоплює часовий проміжок у 1200–1500 років. Період бурхливого розвитку етносу породжує домінування цінностей, які акцентують значення особистого успіху, ризику та активності у різних сферах життє-

діяльності людини, що стимулює його прогрес. За таких умов найбільш вдало соціалізованими виявляються люди з яскраво вираженою індивідуальністю, особистісним і загальнолюдським рівнями ідентичності.

Інший підхід до проблеми взаємодії індивіда та макросоціальних структур запропонував Б. Поршнев [10]. Він стверджує, що етнос у статичному стані намагається законсервувати відносини, які склалися між його членами. Коли ж утворюється нова етнічна цілісність, то освоюється й нова форма поведінки: якщо раніше суспільний стан індивіда жорстко задавався традицією і залежав від його віку, то тепер формулюється інша вимога до людини – бути такою, якою вона має бути. Отже, на перший план висуваються обов'язки особи перед групою. Водночас наступний етап розвитку етносу приводить до вимоги, згідно з якою людина повинна бути сама собою, що породжує суперництво між співмешканцями. Однак пасивна більшість, яка змучилася від такого зіткнення, формує новий імператив й оновлює нову норму поведінки: "Ми стомилися від великих", "Всі мають бути схожі на ідеал, котрий отримав перемогу". Подальший поступ етносу призводить до розвитку пріоритетності інтересів групи над особистістю. На завершення етнос або вимирає, або, об'єднавшись з іншими етносами, породжує новий. Загалом, згідно з концепцією Б. Поршнева, у стабільні ("тихі") фази розвитку етносу особистість нівелюється, підкоряється спільним інтересам і нормам, у неї розвивається групова ідентичність на противагу її індивідуальності.

Диференційоване розуміння соціалізаційних першоджерел, різні механізми входження людини у соціально-політичне життя спричинюють виокремлення двох моделей соціалізації – підкорення та інтересу [14]. Так, за умов дії першої моделі, де суспільна необхідність виконує функції першопричини, важливими є механізми відбору, пропозиції, рекомендації, контролю. За допомогою існую-

чих у суспільстві норм, цінностей на ту чи іншу соціальну роль відбираються люди, які володіють певними здібностями, вміннями, індивідуальними якостями, рівнем готовності. Дана модель характерна для суспільств або спільностей з досить високим ступенем регламентації. Друга модель, centruючись на інтересах конкретної особи, активізує суспільну дію механізмів: а) вибору особою соціальної ролі на основі наявних у неї потреб, інтересів, цінностей; б) рефлексії та аналізу соціальних вимог; в) активності, котра виявляється у творчості, самостійному оволодінні необхідними якостями; г) самоконтролю, який визначає добросовісність у виконанні зобов'язань. Вона притаманна суспільствам, у яких переважають ідеали лібералізму, демократії.

Очевидно, що ті економічні, політичні, соціально-психологічні та інші перетворення, які нині відбуваються в Україні, не можливі без зміни базової моделі соціалізації. Політологи, соціологи, психологи вказують на значні труднощі у процесі переходу від моделі підкорення до моделі інтересу, які пов'язані з: 1) небажанням певної частини населення відмовитися від наявних широких можливостей підкорятися владним розпорядженням і соціальному контролю; 2) неготовністю більшості людей до самостійності, творчості, активності (й понині панує тип особи-виконавця, а не творця); 3) недостатнім урахуванням соціокультурних та етнопсихологічних особливостей соціальних груп та ментальностей громадян України; 4) складною соціально-психологічною ситуацією в реальному державотворенні (поширені настрої розчарування, негативізму, тривоги, невпевненості, когнітивного дисонансу; драматичністю характеризується процес адаптації у людей середнього та похилого віку, адже їхні претензії здебільшого залишаються орієнтованими на систему ролей і цінностей тих суспільних відносин, котрі відходять, зникають чи, принаймні, істотно змінюються).

Всі наведені вище підходи виводять на проблему стабільності та напруження у розвитку суспільства і впливу названих констант на соціалізацію особистості. Стабільність–нестабільність – важлива характеристика стану соціального життя не лише всередині держави, а й у системі міжнародних відносин. Створення умов для нормального функціонування соціальних інститутів передбачає стабільний розвитковий стан суспільства, щонайперше його здатність до динамічності, адаптованості, інтенсивності внутрішніх зв'язків, автономності, саморегуляційності, гуманістичності. Навпаки, нестабільність та соціальна криза характеризуються порушенням “ідеологічної цінності” суспільства (Е. Еріксон), розхитуванням попередньої системи вартостей, або її повною заміною на іншу, конфліктними ситуаціями, незадоволеністю значної частини населення, ознаками соціального, економічного, соціально-психологічного, політичного та іншого напруження, зникненням відчуття безпеки і захищеності, ажіотажним попитом, активізацією суспільно-політичних блоків та рухів, протистоянням інтересів, позицій і поведінки. З погляду соціальної психології стабільність–нестабільність передусім стосується тих сфер суспільного життя, які пов'язані із спілкуванням та взаємодією людей, механізмами і способами відповідного відображення особою, групою, соціумом явищ соціальної дійсності. Зокрема, соціально-психологічна стабільність зосереджується на взаємозв'язку спільності й особистості, за якого жодна із сторін не може істотно змінити соціальну систему в своїх інтересах. Тому утримується стан відносної рівноваги, збалансованості дій соціальних груп та індивідів як суб'єктів соціальних і міжособистих стосунків, який характеризується відчуттям безпеки, спокою, внутрішнім комфортом, упевненістю, нарешті оптимальними умовами повноцінного спілкування та взаємодії. Якщо соціальні групи та окремі громадяни відносно безболісно пристосовують-

ся до змін у видимому та невидимому соціальному середовищі, то стабільність можна вважати динамічною. Хоча очевидно, що стабільність замкненої системи (наприклад, держави з авторитарно-тоталітарним режимом, малої групи з авторитарним стилем міжособистісних взаємовідносин) зорієнтована на формування “соціально однорідних гвинтиків”, що досягається через диктат повчання, залякування, публічних розправ з непокірними тощо і призводить до застою, стагнації, деградації як суспільства, так і окремих соціальних груп. Водночас дуже високий рівень соціально-психологічної стабільності будь-якої соціальної спільності зменшує її життєздатність, оскільки вона нездатна швидко пристосуватися до реальних соціумних змін.

Соціально-психологічна стабільність, так само як і соціальна, політична, економічна та інша, безпосередньо залежить від суспільного прогресу, соціокультурного вдосконалення масового загалу. Джерелом цього прогресу є потреби та інтереси людей, ступінь їх задоволення. Відсутність можливостей такого задоволення становить підґрунтя регресу. Історія наводить приклади останнього, демонструє занепад культур та цивілізацій, що вказує на користь зигзагоподібного суспільного поступу, котрий характеризується не лише кількісними, а й якісними змінами. До того ж соціологи відзначають, що в наш час змінюється і саме поняття соціального прогресу. Його основним критерієм стає одночасне приведення суспільного устрою у відповідність з вимогами розвитку техніки та природою самої людини. У зв'язку з цим важлива ознака нової цивілізації – кардинальна зміна ролі людини в усіх сферах суспільного життя, що сутнісно позначається на процесі її соціалізації як особистості та індивідуальності.

Вивчення впливу етапу життєвого циклу особистості на успішність її соціалізації з урахуванням факту стабільності–нестабільності розвитку суспільства дозволило А.В. Петровському

[12] висловити припущення про те, що є підстава будувати не одну, а дві моделі соціалізації особистості, і тільки потім переходити до їх концептуального узагальнення. Перша з них розрахована на відносно стабільне соціальне середовище, а друга – відображає становлення особистості у швидкозмінному соціумі. Тоді життєвий шлях особи буде синхронізованим чергуванням періодів творчості, активності і стагнації, кризи.

На *рис. 1* подані варіанти соціалізації людини на етапі її зрілості у відносно стабільному суспільстві. Поєднання стабільності суспільного розвитку з індивідуальним піднесенням особистості (варіант А) утверджує, як показують соціально-психологічні дослідження (опитування, спостереження тощо), такі зразки її соціальної поведінки: а) позитивний бік – активно зважена позиція, професійне зростання, досягнення високих соціальних показників, збереження існуючих соціальних відносин та контактів, переважання групової ідентичності, взаєморозуміння у спілкуванні, намагання розв'язувати проблеми шляхом обговорення, аналізу, вивчення, діалогу, рефлексивна поведінка, активність особистості у пошуку потрібної інформації тощо; б) негативний бік – постійна експлуатація потенційних можливостей, у тому числі й комунікативних, оскільки стабільне суспільство (приклад, етап стагнації) не завжди пропонує різноманітні варіанти прояву активності та творчості; виникнення психоневротичних зривів, спад активності на тлі експлуатації потенцій; звичка до “соціального затишку”, котра гальмує творчість, нездатність швидко адаптуватися до змін і т. ін. Поєднання стабільності розвитку суспільства з індивідуальною кризою (варіант Б) може дати наступні взірці соціальної поведінки особистості: позитивний бік – “м'яке” проходження кризового періоду розвитку особи з допомогою адекватного соціального захисту, запобігання фатальним проявам індивідуальних негараздів тощо; негативний бік –

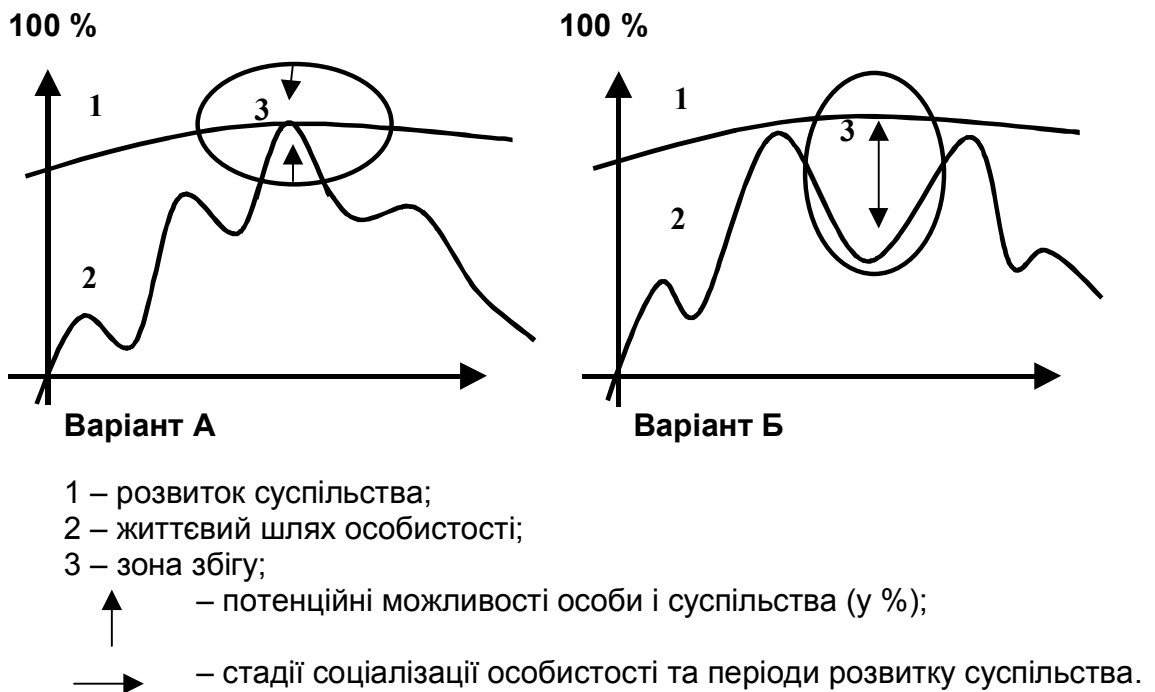

Рис. 1.

Соціалізація особистості у відносно стабільному суспільстві

поглиблення суспільної апатії, недостатні умови для розквіту індивідуальності, що затягує кризовий період розвитку особи, особистісний застій, стагнація.

Рис. 2 наочно демонструє варіанти соціалізації зрілої особистості (трудова стадія соціалізації) у нестабільному суспільстві. Тут поєднання нестабільності розвитку суспільства з індивідуальною активністю (варіант А) популяризує зразки соціальної поведінки: позитивний набір – набуття нового досвіду, у тому числі соціально-психологічного, актуалізація комунікативного та іншого багатого потенціалу, реорганізація статусно-рольових позицій, надання переваги “своїй” групі; більше того, якщо у стабільні періоди розвитку суспільства людина не повною мірою реалізувала свої можливості, або була серед соціальних аутсайдерів, то соціалізація проходить достатньо продуктивно, адже саме за кризових умов її зріла ідентичність виявляється найпотрібнішою; негативний набір – пошук “зовнішніх” ворогів, різкі

соціальні зміни можуть внести певну дисгармонію у систему усталених взаємостосунків, викликати крах ідеалів, апатію, суїцид тощо; найбільш обдаровані індивіди спроможні впадати у стан психо-соціального мораторію, що виражається у неприйнятті актуалізованих суспільних цінностей та формуванні власного морального кодексу; тиражування конфліктної поведінки, складність адаптації до нових умов життя, переживання глибокої особистісної кризи (чим повніше відбувалася реалізація потенціалу особистості у стабільні періоди розвитку суспільства, тим глибшою буде особиста криза). Поєднання нестабільності розвитку суспільства з індивідуальною кризою (варіант Б) насаджує такі зразки соціальної поведінки: позитивні – суспільна криза може скоротити індивідуальну за принципом “клин клином вибивають”, дати поштовх до нової мобілізації, стимулювати духовний, творчий, психоемоційний спалахи; сприяти переоцінці цінностей, відпочинку (фізичний та психічний стани

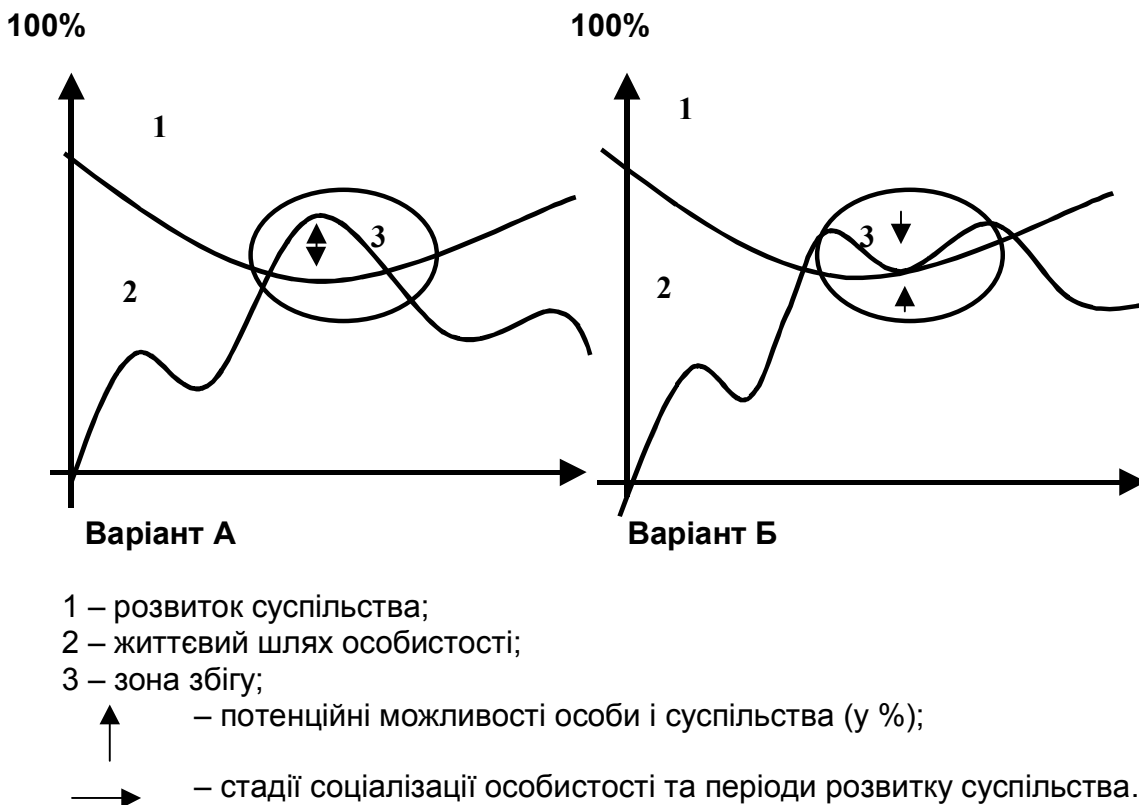

Рис. 2.

Соціалізація особистості у нестабільному суспільстві

також цього потребують), задоволенню потреби зупинитися, розвинутися, адаптуватися і прийняти відповідне рішення; негативні – “заглиблення у минуле”, “замкнення у собі”, складність адаптації, апатія, аморальні, антисоціальні вчинки (алкоголізм, наркоманія тощо), суїцид.

Що стосується дітей та підлітків, то процес соціалізації за умов стабільності–нестабільності суспільства відбувається інакше. У стабільні періоди, за даними Л. Колберга [9], діти до семи років знаходяться переважно на доконвенціональному рівні морального розвитку, тобто їхня поведінка характеризується намаганням уникнути покарання чи отримати заохочення, коли переважає індивідуально-особистісна ідентичність. З тринадцяти років і до закінчення школи у більшості підлітків домінує груповий рівень ідентичності, коли моральність–амораль-

ність вчинку оцінюється залежно від погляду відповідної референтної групи. Саме цей рівень ідентичності у стабільні періоди розвитку суспільства є визначальним, адже тільки десять відсотків старшокласників шістнадцяти років досягають постконвенціонального ступеня морального розвитку, для якого притаманний одночасний формовий як індивідуально-особистісної, так і загальнолюдської ідентичності (І. Солонікова) [1;13]. У ситуації суспільної кризи і закономірної руйнації попередньої системи цінностей діти і підлітки у своїй поведінці значною мірою керуються принципом задоволення, а відтак досить природно приймають нові соціальні норми.

Юність – той період розвитку людини, структура ідентичності якого істотно впливає на всі наступні стадії її соціалізації. Зокрема, у цей час можуть бути

здолані конфлікти, травми та страхи підліткового віку. Разом з тим існує велика імовірність того, що система суспільних цінностей особисто не приймається, натомість формується своя власна, що сприяє виникненню як позитивної, так і негативної ідентичності. Негативна поведінка виявляється у запереченні обстоюваних загалом правил, традицій, поглядів, нівелюванні соціальних норм, формуванні злочинної субкультури. Однак є й третій варіант соціальної поведінки: існуюча номенклатура цінностей не приймається, але у відкритий конфлікт з нею молода особа не вступає. Як не трагічно, проте найбільші труднощі при адаптації до нових умов життя супроводжують людей періоду зрілості, котрі найглибше переживають нестабільність суспільного розвитку.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Стабільність–нестабільність розвитку суспільства та індивідуальні особливості людей можуть призвести до розмаїття ліній соціальної поведінки та варіантів життєвого шляху громадян. Класифікація цих варіантів – справа надзвичайно складна. Дуже важко проаналізувати діалектику різних періодів життя особи у суспільстві: жоден із дослідників не в змозі повно відстежити все людське життя від старту до фінішу, адже занадто нетривалим є його власне зреалізування як професійного науковця. Найґрунтовніше досліджений етап дитинства та юності, тоді як зрілість (найбільш тривалий період онтогенезу, що характеризується тенденцією до досягнення найвищого розвитку духовних, інтелектуальних та фізичних здібностей особистості) вивчений недостатньо. Саме тому надзвичайно виправданим видається розвиток в останні десятиліття *акмеології* – науки про зрілість, умови і чинники, що сприяють досягненню акме (найвищої точки, або пори розквіту). Схвалення за-

слуговують розробки у галузі геронтології – вчення про проблеми старіння та довголіття.

1. Агеев В.С., Солоднікова И.В. Эффект внутригруппового фаворитизма в лабораторных и естественных условиях // Вестник Московского университета. Сер. Психология. – 1984. – №4.
2. Выготский Л.С. Кризис семи лет // Собрание сочинений в 6-ти томах. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 4. – С. 243–268.
3. Гаулд Г., Левинсон Д., Вейлант Д. Ступени жизни // Наука и жизнь. – 1977. – № 2. – С. 135–136.
4. Годфруа Ж. Что такое психология: В 2-х т. – Т.2. – М.: Мир, 1992. – 376 с.
5. Там само.
6. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – М., 1990. – 327 с.
7. Милтс А.А. Гармония и дисгармония личности: Филос.-этич. очерк. Пер. с латыш. – М.: Политиздат, 1990. – 220 с.
8. Немов Р.С. Психология. В 3-х кн. – М.: ВЛАДОС; Кн. 1. – Общие основы психологии, 2000. – 688 с.; Кн. 2. – Психология образования, 2000. – 608 с.
9. Там само.
10. Поршнев Б.Ф. О начале исторической истории. – М.: Мысль, 1974. – 487 с.
11. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т.М. Титаренко. – К., 1998. – 254 с.
12. Социальная психология / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Просвещение, 1987. – 224 с.
13. Социальная психология / Под ред. А.Н. Сухова, А.А. Деркача. – М.: Академия, 2001. – 600 с.
14. Соціологія: Підручник / За ред. В.П. Андрущенко, М.І. Горлача. – Харків–Київ, 1998. – 621 с.
15. Томан І. Як удосконалювати самого себе: Пер. з чес. – К.: Політвидав України, 1998. – 318 с.
16. Шихи Г. Возрастные кризисы. Ступени личностного роста. – СПб., 1999. – 325 с.
17. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени // Психология возрастных кризисов. Хрестоматия. – Мн., 2000.